

ІДЕЯ СВОБОДИ ТА ПРОГРЕСУ В ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Цю статтю присвячено філософії історії Михайла Драгоманова – видатного українського мислителя та громадського діяча XIX століття, засновника українського соціалізму, лідера українських і російських лібералів того часу. Його творчість стала значним етапом у історії розвитку історичної свідомості в Європі XIX століття. Утім, попри відомість постаті М. Драгоманова, його ідеї все ще потребують уважного та ретельного вивчення. Адже у глибоких нашаруваннях кліше та стереотипів сприйняття цих ідей ми втрачаємо потужний інтелектуальний ресурс відповідей на актуальні питання сьогодення, зокрема щодо ідеї прогресу. Для мене відкриття творчої спадщини М. Драгоманова відбулося завдяки іншому великому українцеві – Мирославу Поповичу, світлій пам'яті якого присвячено цю збірку.

М. Драгоманов у баченні Мирослава Поповича

Унікальність життєвого досвіду Мирослава Поповича полягала в тому, що він одночасно був утіленням і людської простоти, доступності, відкритості та щедрості – і глибинної метафізичної величі людини. Таке поєднання звичних і буденних форм поведінки із граничними проявами людського духу, як на мене, і втворило таємницю людської величі Мирослава Поповича. Магічна сила його особистості полягала в тому, що кожен поруч із Мирославом Володимировичем почувався вільно та невимушено, адже він не рангував людей за жодними критеріями. Усі люди для нього поставали як учасники його життя, а тому кожен мав для Мирослава Поповича власну непересічну та унікальну цінність. Можливо, саме це засадниче визнання людей людьми употужнювало магнетизм постаті Мирослава Поповича. Бо кожен, хто його знав, сприймав Мирос-

лава Володимировича як частину вже власного життя: як свого колегу, наставника, друга та близьку людину, до котрої можна було завжди звернутися, не турбуючись про субординації та інші статусні заморочки. Він для кожного знаходив своє слово привітання, усмішку, жест, а врешті-решт – шматочок власного серця. А його виступи, попри різючу лаконічність і простоту викладу, завжди ставали глибинним джерелом цікавих та оригінальних ідей, котрі нерідко знаходили продовження вже у мисленні інших. Бо промови Мирослава Володимировича не лише навчали, відкриваючи нові сфери знань, але й надихали, розширюючи горизонти мислення кожного, кому пощастило його чути. У людях він бачив їхніх «кращих ангелів», так само і в знайомих подіях, темах і мислителях він відкривав несподіваний ракурс їхнього інтелектуального ресурсу для сучасності.

Пам'ятаю лекції про світогляд стародавніх слов'ян, котрі Мирослав Володимирович читав на філософському факультеті в університеті ім. Тараса Шевченка. Це були ще радянські часи, коли навчальні програми піддавали жорсткій цензурі, а тому зробити їх цікавими було надважким завданням. Курс Мирослава Володимировича став яскравим прикладом того, що творити цікаві речі навіть у такому ідеологізованому місці, як філософський факультет радянського університету, було можливо. І кожна його лекція ставала для нас, студентів, захопливою мандрівкою не лише до світу стародавніх слов'ян, але й узагалі в античність. Слово «мандрівка» я вжила не випадково, бо це були справді подорожі в далекі культури. Ми не просто вивчали їх, ми блукали вуличками Афін, міркували про стародавні символи, вірування, світогляди. Та найбільш запам'яталось останнє заняття, котре Мирослав Володимирович провів за межами університетських аудиторій, проводячи нас місцями, пов'язаними зі стародавнім минулим. Тож коли наша група опинилася біля копії статуї Збручанського Світовиди, яка й донині збереглася поблизу сучасної Софійської площі, я навіть не помітила, що ми з подругою, слухаючи викладача, стоїмо просто у воді, котра зібралася після дощу при підніжжі статуї. Досі пам'ятаю це фантастичне захоплення оповіддю Мирослава Поповича, що змусило нас цілковито проігнорувати загрозу промочити ноги. Відтоді я чула багато

лекцій і виступів, але жодного разу не пережила знову того чудового піднесення, що, як у історіях про античних мудреців, котрі бачать зірки на небі попри холодну воду під ногами. Впевнена, що ці лекції Мирослава Володимировича визначили інтелектуальну долю не одного з його слухачів, бо завдяки їм ми відкривали в собі філософів, а не ідеологічних працівників – як того вимагала тодішня освітня політика.

Книжка Мирослава Поповича про Григорія Сковороду показала останнього як цікавого та актуального мислителя вже для сучасних українців. Філософія видатного українського філософа XVIII століття завдяки інтелектуальному натхненню Мирослава Поповича ожила в сучасному мисленні – із креативністю, евристичністю та модерним змістом. А для мене Мирослав Володимирович відкрив іще одного українця – Михайла Драгоманова. Утім, якщо Григорій Сковорода приваблював широкий загаль дивакуватістю свого способу життя та оригінальною мовою текстів, то Михайло Драгоманов губився в загальній соціально-політичній риториці, а тому видавався малоцікавим та передбачуваним. Принаймні в мене до його ідей академічний інтерес не виникав.

Але так було поки я не почула виступ Мирослава Поповича на українсько-французькому семінарі, присвяченому сучасному розумінню епохи Просвітництва. У цьому короткому вступному слові згадка про Михайла Драгоманова прозвучала саме так, що спонукала мене до подальшого вивчення його творчого спадку. Як і про Григорія Сковороду, так і про Михайла Драгоманова можна сказати, що це був не просто цікавий і глибокий мислитель. Вдумливіше ознайомлення з їхніми ідеями приводить до розуміння, що і Сковорода, і Драгоманов творили не лише в унісон із європейською інтелектуальною традицією, але й у певних питаннях пропонували власні оригінальні підходи та інтерпретації. Та найбільше вражає те, що вони обидва спроможні давати відповіді на питання, які хвилюють уже не вісімнадцяте чи дев'ятнадцяте століття, а сьогодення. Про Григорія Сковороду тут говорити не буду, бо мала нагоду написати статтю про його модерні філософські настанови¹. Однак Михайло Драгоманов іще досі чекає на свою актуалізацію в сучасній культурі.

На уже згадуваному семінарі, присвяченому епосі Просвітництва, Мирослав Попович почав свій виступ розповіддю про студента, а згодом приват-доцента Київського університету й лідера російських та українських лібералів Михайла Драгоманова, а зокрема про його докторську дисертацію – дослідження філософії історії Тацита. Мирослав Володимирович висловив своє подивування тим, що цей текст, який пройшов сувору царську цензуру, виявився зразком ліберальної позиції не лише для сучасників Михайла Драгоманова, але й для наших часів. На думку Поповича, забута і в Україні, і в Росії ідея Тацита про зв'язок прогресу зі свободою була ключовою в цій праці. Тож сподіваний прогрес у ній розглянуто як такий, що стає можливим завдяки боротьбі за свободу. Відповідно, говорити про рух історії можна тоді, коли розвиваються інститути свободи. Таким чином, Михайло Драгоманов разом із Тацитом вбачають у свободі критерій прогресу. Мирослав Володимирович нагадав, що для революціонерів та навіть лібералів XIX століття головною метою було знайти способи нагодувати бідних і забезпечити їм добробут, тоді як сучасна Європа прагне до розширення простору людської свободи, розгортаючи процес перегляду низки цінностей. Мирослав Попович завершив свій виступ висловленням переконаності, що розв'язати низку проблем, які постали перед сучасною Україною, неможливо без запиту на демократію як умову можливості людської свободи. Цей запит можна вважати універсальною настановою для будь-якої країни в її русі до прогресу.

Історія як мислення

Розглянемо детальніше ідеї філософії історії М. Драгоманова з тим, аби зрозуміти їхню сучасну евристичність². М. Драгоманов – видатний український мислитель та громадський діяч XIX століття, засновник українського соціалізму, лідер українських та російських лібералів того часу. Його творчість стала значним етапом у розвитку історичної свідомості в Європі XIX століття. Це значною мірою визначено глибоким та оригінальним розумінням історії, притаманним М. Драгоманову. За його доби посилення інтересу до історії вимагало визначення того, що таке історичне мислення та які методи належить застосовувати для вивчення історії. Остання

в тогочасній культурі постає як особлива реальність, котра набуває самостійного значення в гуманітарному дослідженні. Адже від неї чекають відповідей на питання сьогодення. Така настанова не втратила актуальності й нині. Від того, як ми мислимо історію, значною мірою залежать наші уявлення про сучасність. Особливо це стосується української нації, котра перебуває в процесі політичного становлення, а тому постійно потребує чітких історичних орієнтирів власного поступу. Загострення міждержавних відносин на ґрунті історичних питань ми маємо не лише з Росією. Несподівано до гострої історичної дискусії з нами вступають і, здавалося б, дружні сусіди, як-то Польща та Угорщина. Саме історія виявляється причиною їхніх претензій. Те, що Україна декларує прагнення до європейського майбутнього, для певних кіл у цих країнах не скасовує проблемних питань нашого спільного з ними минулого. Як видно, складний шлях України до Європи утруднює ще й історія. Тож викреслювати її з переліку важливих чинників сучасності зарано.

Однак для філософії ХХ століття історичне мислення втрачає свою безумовну теоретичну привабливість. Глибока підозра до «великих наративів» опановує філософську думку. І хоча саме в цей час відбувається її розкол на аналітичну, або англо-саксонську, та континентальну, або європейську, ставлення до «великих наративів» у обох випадках схоже. Наприклад, континентальна філософія ХХ століття (головним чином ідеться про Гайдеггера, Сартра, Фуко) піддає сумніву евристичну цінність специфічно «історичного» мислення, розглядаючи його як потенційне джерело фіктивних поглядів та упереджень. З іншого боку, для аналітичної філософії історичне мислення постає предметом аналізу, але як епістемологічний та культурний феномен. Філософські дослідження ХХ століття виявляють вразливі місця позиції «захоплених» історією мислителів століття ХІХ, таким чином послаблюючи інтерес до історії з боку філософії. Натомість у ХХ столітті історія дедалі більше себе увиразнює або через ідеологію, виконуючи функцію виправдання наявного порядку речей, або як художнє тло розгортання екзистенційних сюжетів. Тож, відповідно, у цей час історія заявляє про себе більше в царині ідеології та мистецтва, ніж у царині філософії.

Історія як досвід

Філософія ХХІ століття, навпаки, знову повертається до історії. На відміну від традицій пропагандистської чи художньої інтерпретації історії, сучасні філософи говорять про її освітньо-евристичний ресурс, котрий розуміють як історичний досвід навчання людей спільно жити та критично мислити. І такий поворот до історії не новий. Про інтелектуально-культурне значення історії у філософії говорять уже починаючи з Фукідіда, Цицерона й Тацита. Однак сучасних філософів (здебільшого це представники постаналітики) цікавить не так значення історії, як спосіб її артикуляції. Мова про те, яким чином у певну епоху історія фіксується в історичному тексті, завдяки котрому вона відкриває себе сучасності, тобто виявляє свій практичний вплив на неї. Тобто сучасну філософську рефлексію цікавить не абстрактна ідея історичного мислення, а специфічний шлях його втілення в певних історичних текстах, котрі також належить розглядати як конкретні фактори впливу на цю історичну реальність. Відповідно сучасна настанова на практизацію філософії тут набуває виразної методології.

Практичний зв'язок історії та життя зумовлено тим фактом, що, на відміну від літературного твору, історичний текст має відповідати дійсності, яку він описує. Не випадково відомий голландський дослідник інтелектуальної історії та історичної теорії Франклін Рудольф Анкерсміт більше говорить про історичну репрезентацію, ніж оповідь. Адже можна оповідати про те, чого ніколи не було, але репрезентувати можна лише щось реальне, те, що конкретно відбувалось у певному історичному досвіді. Ось чому поняття «історична репрезентація» завжди нагадує нам, що «історичний текст – це текст про минуле, і що він, наскільки це можливо, має бути адекватним минулому» [1, 12]. Однак, на думку Ф.Р. Анкерсміта, історична репрезентація не вичерпує аналіз історичного тексту. Принциповим моментом розуміння історичного тексту є виявлення способів його рецепції в суспільстві. Або, інакше кажучи, дослідження впливу історичного тексту на свідомість конкретних людей цієї епохи, завдяки якому відбувається формування певної системи цінностей та мисленнєвих настанов.

Важливим питанням цього аналізу залишається проблема зміни історичної свідомості, завдяки якій ми усвідомлюємо минуле, інкорпоруючи його у власний життєвий досвід. Ось чому для сучасної філософії історії важливу роль відіграє концепт досвіду, посуваючи із провідних позицій дослідницького інструментарію поняття мови (популярний інструмент дослідження історичного мислення в аналітичній традиції). Як зазначає Ф.Р. Анкерсміт, переключення уваги філософської рефлексії з мови на досвід відображає глибші зміни в сучасній культурі, котрі можна було б описати як рух від всеохопних систем значення до значень, обмежених конкретними ситуаціями та подіями [1, 19]. Тут філософія постає в розумінні Людвіга Вітгенштайна як боротьба «проти запаморочення нашого розуму засобами нашої мови» [2, 137]. Бо, на думку Ф.Р. Анкерсміта, «мы владеем языком, чтобы у нас не было опыта, чтобы остерегаться опасностей и страхов, обычно вызываемых опытом: язык – это щит, ограждающий нас от ужасов прямого контакта с миром, который происходит в опыте. Язык дает нам образ мира, но как таковой он может предложить лишь тень тех ужасов, которые наполняют мир, и – тех опасностей, которые этот мир может провоцировать. Язык, символический порядок, позволяет нам избегать затруднений, вызываемых прямым столкновением с миром, который дается нам в опыте» [1, 33].

Історія як прогрес

Утім, дослідницька настанова історії, орієнтована на траєкторію від мови до досвіду, наражається на труднощі, породжені висунутою за доби Просвітництва ідеєю прогресу. Відповідно до цієї ідеї, поступ людства відбувається в напрямі вдосконалення різних соціально-культурних практик, а тому говорити про конкретні історичні ситуації немає сенсу. Головним завданням пізнання стає пошук загальних смислів історії. Ця позиція отримала назву прогресизму. Незважаючи на те, що прогресизм – продукт Просвітництва, його вплив на міркування про історію лишається досить вагомим і досі.

Проте варто зазначити, що ідея прогресу в сучасній соціальній рефлексії зазнає і критики, і ґрунтовного переосмислення. На ви-

токи критики ідеї прогресу натрапляємо вже в XIX столітті, зокрема в філософії Фрідріха Ніцше. Утім, на відміну від Ф. Ніцше та наступних опонентів ідеї прогресу, у сучасній філософії історії відбувається, з одного боку, подолання прогресизму, а з іншого – теоретична реабілітація ідеї прогресу. Під сумнів сучасні мислителі ставлять просвітницький прогресизм, а не саму ідею можливості вдосконалення людського життя. Так, дослідження «темного боку» людської історії вказує на ознаки її просвітлення. Минуле вже не зачаровує романтичними утопіями. А тому можна говорити не стільки про соціальний прогресизм, скільки про прогресивний *ресурс* людської історії. Останній відрізняється від просвітницького тлумачення тим, що відкидає механістичність здійснення історичного прогресу.

Просвітлення «темного боку» людини не відбувається за логікою необхідності. Як вважає канадсько-американський науковець Стівен Пінкер, «ідеали Просвітництва – це продукти людського розуму, але вони завжди борються з іншими сторонами людської природи: вірність племені, шанобливість до влади, магічне мислення, звинувачення у нещастях лиходіїв» [3, 5]. То ж людському розуму ще потрібно багато зробити, щоб захистити себе.

Так, у ювілейній доповіді Римському Клубу німецького вченого Ернста Ульріха фон Вайцзекера та шведського політика Андерса Війкмана «Давайте!: Капіталізм, коротко-термізм, населення та знищення планети» [Див.: 4] робиться висновок про те, що світ можливо потребує «нового просвітництва». Ключовою ідеєю останнього має стати баланс. На думку авторів доповіді, схильність Просвітництва до домінування єдиної доктрини має бут и замінена балансом між людьми та природою, між коротко та довготривалими цілями, між ринковими силами та верховенством інтересів держави, між приватним споживанням та суспільним благом, між справедливістю та винагородою за досконалість, між швидкістю та стабільністю. Це потребує систематичного та всебічного підходу у переосмисленні ключових ідей Просвітництва.

Адже, на думку С. Пінкера, Просвітництво проговорило найграндіознішу історію про ідеї розуму, науки та гуманізму. Але так сталося, що тріумф цієї оповіді не є оспіваним, а її ідеї достатньо

визнаними. Навпаки, сьогодні у добу пост-правди ці ідеї найчастіше сприймають із скептицизмом та часом навіть зневагою. С. Пінкер говорить про прогресофобію (*«progressophobia»*) як ненависть сучасних інтелектуалів до прогресу [Див.: 3, 39–46]. Тоді дистопія, а не прогрес визначає динаміку світу. Втім, С. Пінкер, як і М. Драгоманов, говорить про можливість прогресивного поступу людства. С. Пінкер, переконаний, що «ви можете сприяти добробуту інших живих істот, покращуючи життя, здоров'я, знання, свободу, достаток, безпеку, красу і мир. Історія показує, що коли ми співчуваємо іншим і застосовуємо нашу винахідливість до поліпшення стану людини, ми можемо досягти прогресу в цьому, і ви можете допомогти продовжити цей прогрес» [3, 4]. А тому, належним чином оцінені, ідеї Просвітництва, зокрема, ідея прогресу, є по суті побудливими, надихаючими та шляхетними. Вони говорять про причину жити [Див.: 3, 6].

Одним із важливих завдань ідейної реабілітації прогресу стає подолання його механістичного характеру розуміння сучасною філософією історії. Адже історичний бум у філософії XIX століття в zasadничено механіцизмом, котрий натоді домінував як концепція науки, зокрема і в розумінні історичного процесу [див.: 5, 46]. Зразковим прикладом механістичності тлумачення ідеї прогресу є філософія історії Карла Маркса, де панує глибокий скептицизм щодо людської здатності пом'якшити вплив соціальних сил. Історична необхідність за К. Марксом – це своєрідний «космічний імператив», що творить та провадить людський інтерес і людську дію та підпорядковує їх собі. Вивчення історії в механістичній концепції передбачає виявлення загальних історичних законів, завдяки котрим відбуваються історичні події; прикладом слугує матеріалістичне розуміння історії К. Маркса.

Драгоманов про прогрес

Філософія історії М. Драгоманова також спирається на ідею прогресу. Проте його тлумачення цієї ідеї не суголосне механістичній настанові XIX століття. М. Драгоманов полишає пошук «надісторичної» ідеї пояснення конкретних історичних процесів. Натомість він звертається до конкретного історичного досвіду тлу-

мачення – а саме історичного дискурсу давньоримських мислителів. Як уже зазначалось у вступі, свою докторську дисертацію він присвячує питанню про історичне значення Римської імперії та філософії історії Тацита.

Однак для М. Драгоманова ключовим у дослідженні цієї теми стають не стільки історичні тексти давньоримських мислителів, скільки знання про їхні інтелектуальні, соціальні та культурні чинники, тобто конкретні контексти й механізми їх інкорпорованості в тогочасну історичну реальність. На відміну від своїх колег-сучасників, він не перебуває в полоні авторитету римських істориків. Навпаки, прагне їх заново переосмислити. М. Драгоманов стверджує, що «в общем сознании ученого мира необходимая ясность и логичность пока еще не достигнуты» [6, 8]. Саме він стає одним із небагатьох тодішніх істориків, хто ставить під сумнів відповідність змісту текстів авторитетних давньоримських мислителів тодішнім реаліям. Таким чином М. Драгоманов здійснює спробу з'ясувати міру їхньої історичної репрезентативності.

Тож тексти римських істориків підпадають під його критичний аналіз, отримуючи подекуди схвальні оцінки, а подекуди гострі закиди. Останні стосуються не лише змісту тлумачень історичних подій у цих текстах, але й *відповідальності* римських інтелектуалів за кризові події римської історії. Адже для М. Драгоманова історична рефлексія є невіддільною від соціальної практики. Проте український мислитель звинувачує римських істориків у заподіянні певної шкоди не лише історичній свідомості римлян. М. Драгоманов переконаний, що під тиском їхнього непохитного авторитету перебувають також і його сучасники, а це породжує вже їхнє заангажоване ставлення до історії.

На думку Драгоманова, одна з основних вад філософії історії римських істориків – її зверненість у минуле. Адже в їхніх текстах стверджується, що найважливіші звершення людства вже відбулися. Цю настанову історичного мислення фіксує ідея Золотої доби, котра символізує довершеність людського життя в минулому. А відповідно, ідея прогресу, котра налаштовує на майбутнє, не знаходить підтримки в римських істориків. Навпаки, вони вважали, що сучасна їм Римська імперія – це лише занепад Римської республіки,

а не вияв удосконалення суспільства. Очевидно, що методологічна позиція Золотої доби перешкоджала адекватному оцінюванню Римської імперії з боку римських істориків. Ось чому тексти римських істориків головним чином орієнтовані на критику теперішнього (Римську імперію) та некритичне ставлення до минулого (Римську республіку).

Також М. Драгоманов вказує на пріоритет ідеї бідності в історичному римському дискурсі. Для римських істориків ідея бідності постає як джерело моральних чеснот і соціальної справедливості. Відповідно, суспільний поступ у напрямі до збільшення добробуту держави для римських істориків обтяжено ризиками морального та політичного занепаду. Тож не дивно, що історики XIX століття, спираючись на думку римських істориків, поділяють і їхній погляд на Римську імперію як занепад суспільства. Філософія історії Золотої доби та ідилії бідності, на думку М. Драгоманова, продовжувала існувати в теоретичних позиціях його сучасників у тому, що стосувалося оцінювання не лише Римської імперії, але й історичного процесу як такого.

Драгоманов про свободу

Тож у пошуку більш неупередженого дослідження історичного значення Римської імперії М. Драгоманов звертається до творів історика Тацита. М. Драгоманов вважає, що саме позиція Тацита є найбільш ліберальною та демократичною серед римських мислителів. Із погляду Тацита, історія може рухатися в різних напрямках залежно від ситуації. М. Драгоманов визначає цей напрям як боротьбу за свободу. А тому історія рухається вперед тільки тоді, коли рухається вперед інститут свободи. Тож свобода постає критерієм удосконалення суспільства. Ознаками посилення інституту свободи М. Драгоманов вважає розвиток у суспільстві сатиричної та моралістичної літератури [Див.: 6, 28]. Адже саме завдяки потужній культурі сатири й моралі уможливорюється жорстка критика суспільства. М. Драгоманов звертає увагу на те, що так було й у Римській імперії, і перед Реформацією та Французькою революцією. Розпуста, корупція та зажерливість охоплюють лише певну частину панівної верхівки. Завдяки розвиненій сатирі ці факти стають над-

банням широкого загалу. Утім, варто пам'ятати, що сатира вміло перебільшує враження про розбещеність суспільства. А тому говорити на підставі сатиричної літератури про масовий занепад моралі в суспільстві не можна.

М. Драгоманов переконаний, що ґрунтовний аналіз творів Тацита, як і ретельне вивчення текстів Тита Лівія, має суттєво змінити погляд на римську історію. Головним висновком такого перегляду для нього стає твердження про те, що «также органически развивались учреждения Римской империи, что переход Римской республики в империю не есть результат воздействия разных более или менее испорченных лиц и порчи народа *римского*, но совершился под влиянием насущных потребностей обширной *страны*, вошедшей в состав римского государства, и что, каковы бы ни были безотносительные недостатки государственного строя Римской империи и тяжесть перехода от одного строя к другому, все-таки империя удовлетворяла многие законные потребности обширной страны и имела свои относительные достоинства. Наконец, новая разработка истории Римской империи должна показать, что как бы ни были совершенны учреждения и цивилизация, которая развивалась в течении почти двадцати веков после падения древнего мира, но это совершенство отнюдь не должно служить основанием для отрицательного приговора об учреждениях и цивилизации конца древнего мира, т. е. Римской империи. Начало развития новоевропейских учреждений и цивилизации стало возможным именно благодаря прочности учреждений и силе цивилизации конца древнего мира» [6, 9]. М. Драгоманов привертає увагу до того факту, що саме римське право імперії, а не республіки сприяло занепаду феодалізму й виробленню нових державних форм у Європі [6, 32].

М. Драгоманов про відповідальність філософів

За твердженням М. Драгоманова, у тому, що історія Римської імперії тісно пов'язана з національною, політичною та релігійною історією новоевропейських народів, криється причина суперечливих оцінок Римської імперії в подальшому. Їх зумовлено, на його думку, тим, що в історичних текстах завжди наявні ознаки і пропаганди одних ідей, і критики інших – наприклад, Золотої доби або

возвеличення бідності. А тому звернення до історії Римської імперії в той чи інший час нерідко слугує не так суто науковим інтересам, як ідеологічним. Саме таке ставлення до історії Римської імперії прагне подолати М. Драгоманов за допомогою критичного аналізу історичної творчості Тацита.

Драгоманівський аналіз філософії історії Тацита спонукає досліджувати історичне значення Римської імперії як органічного, а не патологічного продукту становлення ліберально-демократичних європейських інституцій. Хоча варто визнати, що Римська імперія внаслідок низки причин не зуміла скористатися власними здобутками. Виявилося, що вона спіткнулася на них, не маючи підтримки в суспільстві та політичної волі здійснити кардинальні реформи. Однак саме Римська імперія створила твердий ґрунт закону та права, котрі визначають основну вісь сучасної європейської цивілізації.

А тому історичне значення Римської імперії полягає не лише в тому, що вона виробила цей ґрунт, але й в уроках її занепаду. М. Драгоманов переконаний, що не розпуста, хтивість чи ненаситність римського народу та його правителів призвели до краху могутньої імперії. Головним гальмом її поступу він вважає загальне несприйняття феномену змін, що побутувало в римському суспільстві. Адже зміни, відповідно до основних ідей впливової на той час античної філософії історії, сприймалися як руйнівна сила. А тому римське історичне мислення засуджує зміни за руйнацію минулого й приписує найліпші досягнення римській республіці. А тому все, чого можна досягти в теперішньому – це відродити її традиції. Не дивно, що будь-які суспільні зміни в Римській імперії зазнають гострої критики та неприйняття. Не сприяло модернізації Римської імперії й прославляння бідності як взірцевого втілення моральних чеснот, до якого вдавалися римські філософи. Прикро визнавати, але ситуація в сучасній Україні де в чому нагадує тогочасні настрої. Суцільна та нищівна критика реформ в українському суспільстві може також перетворитися на чинник, що перешкоджає поступу України до прогресу та свободи. А зневажливе ставлення до багатства не сприяє прагненню до успіху.

М. Драгоманов говорить про феномен «стародумства» римських мислителів. Він вважає, що ця неспроможність вийти за межі

на той час позбавленої евристичного ресурсу ідеї Золотої доби (найліпші досягнення вже відбулись у минулому) або Атлантиди (найліпші досягнення вже відбулися деінде) покладає на римських філософів відповідальність за занепад імперії. Як видно, М. Драгоманов розглядає філософію історії в тісному зв'язку із практикою втілення певних ідеалів. Популярна в античні часи філософія історії про досконале минуле не давала шанс суспільству на покращення життя в майбутньому, бо максимум, якого можна було досягти, – це відродження традицій, тобто повернення до минулого. Ідеалізацію минулого в «стародумстві» М. Драгоманов розглядає як досить похмурий та безнадійний напрям. Ця настанова мислення, на його думку, призводить до повного песимізму та «гуманної мізантропії» [6, 40].

Дуже цікаво відкривати для себе глибину думки таких наших видатних співвітчизників, як Григорій Сковорода й Михайло Драгоманов. Адже стереотипи та кліше у сприйнятті їхніх ідей досі спотворюють зміст їхнього творчого спадку, блокуючи нам доступ до нього. Тож кожен крок до справжнього смислу ідей українських мислителів надає нам упевненості в собі. Прагнення українського народу до свободи набуває ідейної легітимації в історичній ретроспективі. Бо виявляється, що європейські цінності та настанови мислення глибоко вкорінено в українській культурі. І дуже важливо та радісно, що інший видатний українець, уже наш сучасник Мирослав Попович зумів вказати на це, спонукаючи колег не боятися змінювати власне мислення, долаючи упередження, хибні думки та нав'язливі переконання, уникаючи «стародумства». Будемо вдячні й М. Драгоманову, і М. Поповичу за це, намагаючись продовжити справу мислення у вимірі свободи та прогресу.

ПРИМІТКИ

¹ Див. Гомілко О.Є. Філософія освіти Григорія Сковороди: відмінність модерної візії / Філософія освіти. Philosophy of Education. – 2017. – № 2 (21). – С. 215–235.

² Результати дослідження даної теми були мною презентовані у доповіді «Mykhailo Drahomanov's philosophy of history: a rethinking of the idea of progress» на щорічній конференції Британської асоціації слов'янських та східно-європейських студій в Кембриджському університеті / Annual Conference [ba|sees] (Cambridge, United Kingdom, Fitzwilliam College –Churchill College, 13–15 April 2018).

ЛІТЕРАТУРА

1. Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт. – Москва : Издательство «Европа», 2007. – 612 с.
2. Вітгенштайн Людвіг. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / Пер. з німецької Євгена Поповича. Київ: Основи, 1995. –229 с.
3. Pinker S. Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress. Viking, 2018. – 556 p.
4. Weizsäcker E.U., Wilkman A. Come On!: Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. A Report to the Club of Rome, Springer, 2018. – 214 p.
5. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 528 с.
6. Невідомий Драгоманов / Український культурологічний альманах. Хроніка 2000. – Київ, 2011. – 639 с.

Ольга Гомілко. *Ідея свободи та прогресу в філософії історії Михайла Драгоманова.*

Статтю присвячено філософії історії Михайла Драгоманова – видатного українського мислителя та громадського діяча XIX століття, засновника українського соціалізму, лідера українських і російських лібералів того часу. Його творчість стала значним етапом у історії розвитку історичної свідомості в Європі XIX століття. Утім, попри відомість постаті М. Драгоманова, його ідеї все ще потребують уважного та ретельного вивчення. Адже у глибоких нашаруваннях кліше та стереотипів сприйняття цих ідей ми втрачаємо потужний інтелектуальний ресурс відповідей на актуальні питання сьогодення, зокрема щодо ідеї прогресу. Для мене відкриття творчої спадщини М. Драгоманова від-

булося завдяки іншому великому українцеві – Мирославу Поповичу, світлій пам'яті якого присвячено цю збірку. Філософія історії М. Драгоманова спирається на ідею прогресу. Проте тлумачення ним даної ідеї не суголосьне механістичній настанові XIX століття. М. Драгоманов полишає пошук «надісторичної» ідеї пояснення конкретних історичних процесів. Натомість він звертається до конкретного історичного досвіду тлумачення – а саме історичного дискурсу давньоримських мислителів. Свою докторську дисертацію він присвячує аналізу історичного значення Римської імперії, а також філософії історії Тацита. М. Драгоманов оцінює філософію історії Тацита як найбільш ліберальну і демократичну серед римських істориків, оскільки Тацит допускає рух історії *різних* напрямках, залежно від *ситуації*. Для М. Драгоманова цей напрямок визначає боротьба за свободу. Тому історія рухається вперед лише тоді, коли розвиваються інститути свободи. Їх наявність визначає критерій прогресу. Ось чому ключовим для його дослідження є не стільки зміст історичних текстів, скільки знання про їх інтелектуальний, соціальний та культурний вплив. На відміну від своїх сучасників М. Драгоманов не знаходився у полоні авторитету римських істориків. Тексти римських істориків підпадають під його критичний аналіз, отримуючи не лише схвальні оцінки, але й гострі звинувачення. Останні стосуються не лише змісту тлумачень історичних подій, але й *відповідальності* римських інтелектуалів за кризові події римської історії. М. Драгоманов вбачав причини суперечливих оцінок історії римської імперії у тому, що вона тісним чином пов'язана із національною, політичною та релігійною історією новоевропейських народів. На його думку, історична форма творів завжди виявляє ознаки пропаганди одних ідей та критику інших. А тому, звернення до історії римської історії нерідко слугує не стільки суто науковим інтересам, скільки ідеологічним. Саме таке відношення до історії римської імперії прагне подолати М. Драгоманов за допомоги критичного аналізу історичної творчості Тацита.

Ключові слова: прогрес, свобода, М. Драгоманов, М. Попович, історія, відповідальність, «стародумство».

Ольга Гомилко. Идея свободы и прогресса в философии истории Михаила Драгоманова.

Статья посвящена философии истории Михаила Драгоманова – выдающегося украинского мыслителя и общественного деятеля XIX века, основателя украинского социализма, лидера украинских и российских либералов того времени. Его творчество стало важным этапом в истории развития исторического сознания в Европе XIX века. Однако, несмотря на известность фигуры М. Драгоманова, его идеи все еще ждут внимательного и тщательного изучения. Ведь в глубоких наслоениях клише и стереотипов восприятия этих идей мы теряем мощный интеллектуальный ресурс ответов на актуальные вопросы, в частности касающихся идеи прогресса. Для меня открытие творческого наследия М. Драгоманова состоялось благодаря другому великому украинцу – Мирославу Поповичу, светлой памяти которого посвящен этот сборник. Философия истории М. Драгоманова основывается на идеи прогресса. Однако толкование им данной идеи не созвучно механистической установке XIX века. М. Драгоманов оставляет поиск «надысторической» идеи объяснения конкретных исторических процессов. Вместо этого он обращается к конкретному историческому опыту толкования – а именно историческому дискурсу древнеримских мыслителей. Свою докторскую диссертацию он посвящает анализу исторического значения Римской империи, а также философии истории Тацита. М. Драгоманов оценивает ее как наиболее либеральную и демократическую среди римских историков, поскольку Тацит допускает движение истории в разных направлениях в зависимости от ситуации. Для М. Драгоманова это направление определяет борьба за свободу. Поэтому история движется вперед только тогда, когда развиваются институты свободы. Их наличие определяет критерий прогресса. Вот почему ключевым для его исследования является не столько содержание исторических текстов, сколько знания об их интеллектуальном, социальном и культурном влиянии. В отличие от своих современников он не находился в плену авторитета римских историков. М. Драгоманов критически анализирует тексты римских историков, давая им как положительные оценки, так и острые обвинения. Последние касаются не только содержания толкований исторических событий, но и ответственности римских интеллектуалов за кризисные события римской истории. М. Драгоманов видел причины противоречивых оценок истории

Римской империи в том, что она тесным образом связана с национальной, политической и религиозной историей новоевропейских народов. Он считал, что историческая форма произведений всегда проявляет признаки пропаганды одних идей и критику других. Поэтому обращение к истории римской истории нередко служит не столько научным интересам, сколько идеологическим. Именно такое отношение к истории Римской империи стремится преодолеть М. Драгоманов с помощью критического анализа исторического творчества Тацита.

Ключевые слова: прогресс, свобода, М. Драгоманов, М. Попович, история, ответственность, «стародумство».

Olga Gomilko. *The idea of freedom and progress in Mykhailo Drahomanov's philosophy of history.*

The article analyzes the philosophy of history developed by Mikhailo Drahomanov, an outstanding Ukrainian thinker and public figure of the 19th century, the founder of Ukrainian socialism and a leader of Ukrainian and Russian liberals of his time. His work made a significant stage in the history of the development of historical consciousness in the 19th century Europe. However, despite the prominence of Drahomanov as a person, his ideas are still waiting for careful and thorough study. In a mass of clichés and stereotypes existing in perception of his ideas, we lose a powerful intellectual resource able to provide answers to current issues of today, in particular regarding the idea of progress. For me, M. Drahomanov's heritage became a discovery for which I thank another great Ukrainian – Myroslav Popovich, whose memory we cherish by this collection of articles. Drahomanov's philosophy of history is also based on the idea of progress. Nonetheless, his interpretation of this idea does not concur with the mechanical paradigm of the 19th century. Instead of producing «all-compassing» (universal and transcendental) ideas of explanation of historical processes, Drahomanov addressed the concrete historical experience. His doctoral thesis was dedicated to the issue of the historical importance of the Roman Empire and Tacitus' philosophy of history. Drahomanov believed that Tacitus' position had been the most liberal and democratic among Roman historians since, according to Tacitus, history can move in different directions, depending on the situation. For Drahomanov, this direction defines the struggle for freedom. Therefore, *the history moves forward only when the institute of freedom moves forward*. The latter is a criterion for progress. That is why the key

issue lies not so much in the historical texts, but rather in the knowledge of their intellectual, social and cultural influences. Unlike the majority of 19th century thinkers, Drahomanov did not fall prey to the authority of Roman historians. Their texts received his scrutinized analysis and sharp critical comments. The latter were made not only in regard to the misunderstanding of the current historical situation by Roman historians, but their *responsibility* for collapse of the Roman Empire. Drahomanov states that the reason for controversial assessments of the Roman history is closely connected to national, political and religious history of new-European peoples. To his mind, the historical form of works has always revealed the signs of propagating some ideas and criticizing the others. Consequently, addressing the Roman history might often serve not so much the scientific interests as the ideological ones. Drahomanov attempts to overcome such attitude to the history of the Roman Empire with the help of critical analysis of Tacitus' work.

Key words: progress, freedom, M. Drahomanov, M. Popovych, history, responsibility, «thinking of the times of yore» («starodumstvo»).